

- Ініціювати постійний і систематичний процес позитивних змін у ВНЗ і керувати ними.
- Підводячи підсумки зауважимо, що розвиток вищого навчального закладу безпосередньо пов'язаний із наступними змінами в сфері освітніх послуг в Україні:
- Спрощенням порядку легалізації освітньої діяльності, її нових видів;
  - Розвитком ринку освітніх послуг;
  - Становленням системи стимулів в оподаткуванні, закріплення за освітніми установами статусу неприбуткових організацій;
  - Розвитком механізмів кредитування навчання;
  - Стимулюванням (появою пільг) бізнесу як кінцевого споживача освітніх послуг.

Юрій МОСКАЛЬ

Науково-дослідницький центр «Економіка вищої освіти» НДІ Вищої освіти АПН України, м. Тернопіль
Copyright © 2001

ЕКОНОМІЧНІ ВАЖЕЛІ УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Віддавна освіта є важливою сферою людської життєдіяльності. Без сумніву, вона – один з головних чинників соціального прогресу. Проте, як окрему галузь економіки, освіту стали виділяти лише з недавніх пір. Певним чином на це вплинула відсутність безпосереднього зв'язку із матеріальним виробництвом. На рубежі XIX і XX століть освітяни вирішували перш за все педагогічні та культурні завдання. Видатки на освіту того часу були незначними, тому й не враховувалися в бухгалтерському обліку та економічних розробках. Наприкінці XX століття, коли в освіту інвестуються щоразу відчутніші кошти, з'явилася нагальна потреба у глибокому дослідженні економічної ситуації в світі.

Те, що освіта потребує негайних реформ розуміють усі, хто більшою чи меншою мірою зіштовхнувся із проблемою плекання фахівців. Потрібно зрозуміти просту річ: доки на освіту не витратяться достатні кошти, не буде створена дієва управлінська система та не відбудеться перехід на нові навчальні технології, доти освіта залишиться на тому ж рівні. Молода особа, приступаючи до навчання у ВНЗ, ставить за мету здобути певні знання з обраної спеціальності, які в подальшому дадуть їй змогу працевлаштуватися і в такий спосіб забезпечити пристойні умови існування для себе і своєї сім'ї.

За нинішньої економічної ситуації отримання диплома¹ про вищу освіту втрачає сенс через те, що, по-перше, студент не отримує того набору знань, умінь і навичок, що дозволив би йому конкурувати із випускником навчального закладу високо розвинутої країни світу (спрацьовує надмірна “загальність” нашої освіти), по-друге, на теренах України його знання залишаються невикористаними, тому що у зв'язку з економічною кризою більшість підприємств ледь животіють і не в змозі утримувати навіть висококваліфікованих фахівців.

Очевидно, що система освіти в Україні і вища освіта зокрема, на пряму залежать від стану економіки в державі. Доки економічна ситуація залишатиметься у напівзруйнованому стані доти й освіта переважно займатиметься пошуками засобів для виживання. Поки кваліфікованому випускнику-спеціалісту не пропонуватимуться пристойні умови роботи, гідна заробітна платня, гарантований соціальний захист, доти триватиме інтенсивний “розумовий відтік”: “З держави від'їздять насамперед спеціалісти, які працюють у галузі математичного аналізу, фізики твердого тіла, фізики напівпровідників, будівельної механіки, механіки твердого тіла, хірургії.” [1, с. 18]. Нація яка позбавлена інтелектуальної

еліти, дуже швидко стає нежиттєздатною і поглинається іншою, більш енергійною, ініціативною.

Багато хто вбачає, що панацеєю виходу освіти з кризи є впровадження нових “престижних” спеціальностей, таких, скажімо, як міжнародний менеджмент та маркетинг, правознавство, практична психологія і т.ін. Доходить навіть до абсурду, коли навчальний заклад, який готував пасічників і агрономів, почав успішно випускати юристів. Дійсно, наразі зріс попит на такі спеціальності, але це далеко не постійний процес. Рано чи пізно (а це, на нашу думку, станеться у найближчі п’ять–шість років) і на ці спеціальності попит різко впаде. Адже державу, у якій навчальні заклади випускають юристів більше, ніж інженерів чекає занепад. Зрозуміло, що це лише тимчасовий і вимушений хід. Навчальним закладам необхідно заробляти гроші. Впровадження навіть найекономнішої освітньої програми вимагає від ВНЗ чималих капіталовкладень. А їх часто не вистачає навіть на найнеобхідніше.

Процес створення нових підрозділів і впровадження нових спеціальностей ніколи не припинявся. Проте в останні роки, зважаючи на соціальний попит, керівники навчальних закладів в авральному порядку створили популярні факультети запровадили модерністські навчальні спеціальності. Почасти вони не вписуються у загальний профіль ВНЗ, не мають належного матеріального підкріплення і потрібного професорсько-викладацького складу.

Ймовірно, кращим виходом із означеної проблемної ситуації стало б відкриття філій вищих навчальних закладів, які вже десятки років розробляють певну спеціальність, мають значний науковий доробок, кадри, потенціал, лідерство у професійній сфері. Водночас і диплом шанованого закладу важитиме значно більше для роботодавця і рівень освітньої підготовки випускника буде максимальним.

“Оновлення змісту освіти і технологій навчання, вказує В.П. Андрущенко, – головне завдання реформування галузі. Саме тут мають бути сконцентровані інтелектуальні зусилля фахівців, академічних установ, ВНЗ. Саме тут – перспектива розвитку вищої освіти України. Саме тут – наше визнання світом, або відторгнення ним, якщо ми схибимо у виборі” [1, с.18]. Вбачаємо об’єктивну необхідність упорядкування системи вищої освіти держави, як у плані зміни структури навчального процесу, і управління освітою.

Звичайно, в Україні є біля десятка провідних вищих навчальних закладів, освітній рівень яких не нижчий за світовий, а можливо й вищий. Проте це лише хороші винятки із правила. Радянська освіта головним чином орієнтувалася на обслуговування гіпертрофованого військово-промислового комплексу. Всі інші сфери підтримувалися і фінансувалися за залишковим принципом. Здебільшого доступ широкого загалу до новітньої вітчизняної і зарубіжної науково-технічної інформації був обмежений. У період 70–80-х років освіта занепадала, зменшувалися капіталовкладення, морально і фізично зношувалося обладнання і устаткування, нищів бібліотечний фонд, розпочався відтік із країни інтелектуального капіталу. Відродження України як незалежної держави спричинило реформування гуманітарної сфери суспільства. Проте очевидно, що економічна ситуація об’єктивно гальмує цей процес.

В.П. Андрущенко вважає, що “розв’язання проблеми ґрунтується на чотирьох складових (*див. схему 1*): а) оптимізації рівня державних витрат на вищу освіту в період макроекономічної перебудови; б) забезпечення стабільності фінансування; в) залучення додаткових джерел фінансування; г) розширення прав і, природно, відповідальності керівництва ВНЗ щодо ефективного використання наявних ресурсів” [1, с.14]. Крім того, доцільно запозичити певні напрацювання із освітніх систем передових країн світу. Зокрема, за останнє десятиліття відбулося значне реформування вищої освіти Сполучених Штатів Америки, де нині велика увага приділяється підготовці висококваліфікованих наукових, інженерно-технічних і керівних кадрів для подальшого розвитку економіки, збільшення конкретної спроможності американського виробництва та експансії американської ідеології, технологій, товарів та інших продуктів виробництва у світові ринки.

О. Романовський пише, що “у зв’язку із розпадом соціалістичного блоку у Східній Європі змінилася ідеологія вищого навчання США: поступово з ворогів экс-соціалістичні

країни починають розглядатися як потенційні партнери, а тому вища освіта в США зазнала суттєвої трансформації, першочергово у плані ідеології співробітництва та надання допомоги громадянам цих країн в одержанні американського рівня освіти” [4, с. 9-10]. Реформи, які були проведені на межі 80–90-х років, викликані недосконалою системою відбору студентів у вищі навчальні заклади США. Найвагомішою стала фінансова спроможність абітурієнта, витіснивши на другий план головне – здібності та бажання навчатися. Тож для пом’якшення ситуації федеральна влада запровадила програми фінансової допомоги здібної молоді. Водночас, для об’єктивного порівняння рівня підготовки випускників ВНЗ США та інших країн, запроваджено систему тестів. Відбулися законодавчі зміни,

зініційовані президентом Джорджем Бушем, які були спрямовані на удосконалення системи вищої освіти, підвищення функціональної грамотності фахівців, надання рівних умов для здобуття освіти для національних та етнічних меншин, нетрадиційно зорієнтованих осіб. Федеральний департамент освіти США вже у перший рік свого існування отримав біля 14 млрд. доларів [4, с. 29]. У штатах та федеральних округах створена гнучка система управління освітою (відділи народної освіти – місцеві комітети освіти). Їх діяльність координують Міністерство освіти і Комітет Конгресу США з питань освіти та праці. Постійні реформи вищої освіти Сполучених Штатів викликані жорсткою конкуренцією в усіх сферах діяльності американського суспільства та ринковими перетвореннями в країні. З іншого боку, вища освіта США безпосередньо впливає на стан і темпи наукового і технічного розвитку, інтелектуальний рівень тих сфер діяльності американського суспільства, які визначають науково-технічний потенціал і технологічний рівень американської економіки.

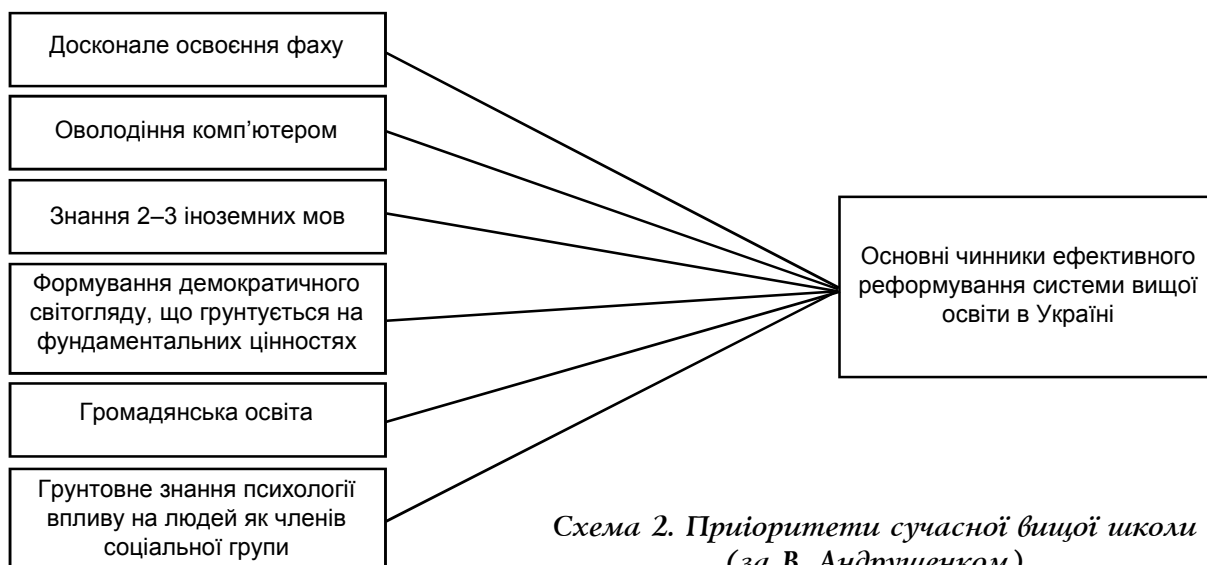
Відбувся перегляд науково-практичних підвалин класно-урочної системи. Віднині перевага надається читанню установчих лекцій, скорочується кількість масового аудиторного часу, послідовно здійснюється принцип випереджувального навчання, основна увага зосереджується на активних формах навчання в малих студентських групах (ділові ігри, дискусії тощо). Значна питома вага у системі освіти США належить самостійним заняттям студентів, котрі мають змогу широко використовувати найсучасніше технічне обладнання і методичні засоби. “В умовах сучасного матеріально-технічного і навчально-методичного забезпечення...американська вища освіта приречена на домінуюче положення серед систем освіти...країн світу.” [4, с. 32]. З цим висновком важко не погодитися. Хоча просте технічне прищеплення цієї системи на терені українського суспільства, вочевидь, не дасть очікуваних результатів.

Нова модель української освіти, як зазначає А.В. Фурман, “має орієнтуватися на ті вітчизняні освітні системи (експерименти), що вичерпно враховують конструктив, психологічний тонус ментального світу українців; передусім його вершинні структури духовного досвіду – свободу, мудрість, віру, розум...” [5, с.47-48]. Зміна структури вищої школи має бути зорієнтована на підготовку фахівців, здатних жити і працювати в демократичних і ринкових умовах. Головними пріоритетами перебудови галузі В.П. Андрущенко вважає шість чинників (*див. схему 2*).

Наразі, коли ринок праці заповнений фахівцями з будь-якого профілю, головним

Схема 1. Складові розв'язання проблеми фінансування вищої освіти України

*Схема 2. Пріоритети сучасної вищої школи
(за В. Андрущенком)*

критерієм стає рівень підготовки і кваліфікації. Роботу отримають лише найкращі спеціалісти. Тому для випускника, який потрапить у вир ринку праці, доленосним є питання якості фахової підготовки. До складових останньої належить а) професійність викладача, б) якість підручника, в) новітнє технічне забезпечення. До цього обов'язково треба додати досконале володіння кожним студентом комп'ютером, оскільки шанси отримати роботу без вміння користуватися ЕОМ – мізерні. Глобальна мережа Інтернет стає такою ж звичною справою, як лінгафон чи кінопроектор серед технічних засобів навчання. Впроваджується дистанційне навчання. Англійська мова поступово витісняє російську як мова “міжнаціонального спілкування”. Демократичні принципи стають життєствердними нового світового ладу, особа перестає бути “гвинтиком” суспільного механізму. “Вища школа має стати школою демократії, розгорнути перед студентом спектр можливостей духовного зростання в контексті загальнолюдських фундаментальних цінностей” [1, с. 25]. В. Горпинюк відмічає, що “зарубіжний досвід свідчить – якщо освіта нехтує своїм обов'язком навчати демократії, формувати демократичні цінності у своїх майбутніх громадян, то в них втрачається віра в демократію, громадянські права” [2, с. 164].

Вивчення і навчання демократії – важливий чинник соціалізації суспільства, його окультурення, відновлення. Прикро констатувати, що рівень освіченості суспільного загалу в Україні, на жаль, значно перевищує рівень його культури. Громадянське виховання відійшло на другий, а то й на третій план державних інтересів. А це значно збільшує соціальну напругу у суспільстві, сприяє поширенню нігілістичних настроїв серед молоді. “Буквально на очах відбувається варваризація суспільства, що особливо небезпечно для націй, які... раптом одержали доступ до світової культури в її плебейській транскрипції” [3, с. 21].

Економічна роль – одна з найважливіших на сучасному щаблі розвитку цивілізації, де зміст освіти – це чинник економічного і соціального прогресу суспільства, що забезпечує відтворення та розвиток людського капіталу. Суть економічної функції освіти вбачається у її активному впливові на розвиток виробничих сил країни, підвищення ефективності суспільної праці. Іноді мовиться про якість підготовки особи до професійної діяльності згідно із суспільними потребами. Проте цього замало. Визначальним чинником економічного зростання, як відомо, була і залишається людина. Особа – носій робочої сили, саме їй належить вирішальна роль у системі виробничих відносин, оскільки вона є творцем і користувачем засобів виробництва, а відтак примножувачем життєвих благ. Освіта належить до тієї сфери життєдіяльності, де відтворюється здатність людини до праці, де нею набуваються освітні і соціальні знання, уміння, норми та цінності. Важливість економічної функції освіти власне і полягає у відтворенні кваліфікованої робочої сили для народногосподарського комплексу.

Проте провідна місія освіти – задовольняти потреби людей в освітніх послугах. Тради-

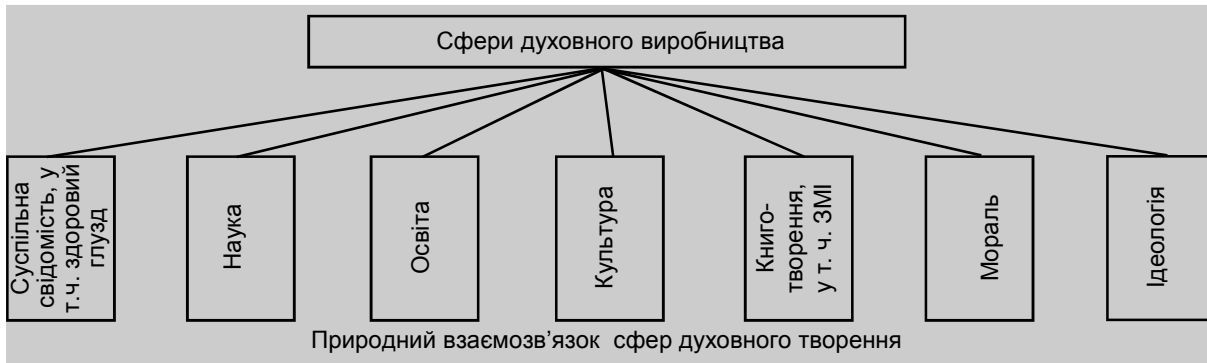

Схема 3. Структура духовного виробництва

ційна радянська класифікація виділяла у народному господарстві дві великі сфери: сферу матеріального виробництва і невиробничу сферу. Оскільки, на думку вітчизняних економістів, освіта не створює жодного матеріального продукту, її відносин до останньої. Слід зазначити, що дане розмежування є хибним. Згідно з ним наука, культура, освіта були викинуті за межі суспільного виробництва. Проте нині вже ніхто не заперечує, що поряд із матеріальним виробництвом існувало, існує і існуватиме духовне (див. схему 3).

До структури духовного виробництва належать: наука (накопичення та поновлення знань про природу, суспільство, людину і ноосферу, виявлення закономірностей будови і динаміки довкілля, методах її використання в інтересах людини); освіта (систему, що забезпечує передачу набутого поколіннями досвіду, що задовольняє потреби в освітніх поступках і професійно-кваліфікаційній підготовці та формує відповідні естетичні оцінки і моральні правила поведінки у суспільстві); книговидання і засоби масової інформації, котрі сприяють поширенню і поповненню духовних цінностей; культура (система закладів, які забезпечують поширення знань про духовні і матеріальні цінності); мораль – як система етичних норм, що регулюють людську поведінку; ідеологія (світогляд, релігійні погляди, які відображають цілі і мотиви свідомої діяльності особистості). Усі ці компоненти перебувають у складному взаємозв'язку і органічно пов'язані між собою.

Основна відмінність освітніх послуг полягає в тому, що вони мають соціальну цінність. Поряд із охороною здоров'я, рекреаційною і культурною галузями, вони становлять нематеріальні блага. Освітні послуги не перебувають у фізичному стані, їх неможливо помацати, спробувати на смак. Освіта модифікує особу переважно на рівні свідомості. Тому ускладнюється оцінка споживачем якості послуг у грошовому еквіваленті. Освіта – не пиріжок і не нові туфлі, споживчі якості яких можна виявити одразу. Якість освіти вищій навчальний заклад гарантує своїм ім'ям, тобто науковим і культурним статусом. Ось чому добре ім'я – це постать ректора, досвід викладачів, новітнє навчальне обладнання, зовнішній вигляд корпусів, відгуки випускників і т.ін. Природно, що й вартість фахової підготовки у різних закладах різна. На відміну від продавця, який позбувається товару, продавши його, педагог передає свої знання і вміння, й тим самим примножує їх.

Адам Сміт порівнював фахово підготовлену людину із коштовним механізмом. Він вважав, що понад звичну зарплату вона отримуватиме і грошову компенсацію за видатки на здобуття освіти. Навіть за сучасного стану в Україні вказана залежність повною мірою справджується. Але це стосується висококваліфікованих фахівців. Недовчений “сірячок” із дипломом ще довгі роки скнітиме на соціальних виплатах без віри у майбутнє, не маючи надії на покращення долі.

1. Андрущенко В. Проблеми та перспективи розвитку вищої освіти в Україні на зломі століть // Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти: Збірка матеріалів до Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – С. 13–20.

2. Горпичок В. Навчання демократії учнівської молоді як суспільна проблема // Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти: Збірка матеріалів до Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – С. 164–166.

3. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. – К.: КМ Академія, 1999. – 32 с.

4. Романовський О. Хроніка вищої освіти США (на прикладі діяльності державних і недержавних закладів). – К.: НПУ імені М. Драгоманова, 1997. – 76 с.

5. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.